

МАМЛАКАТДА БЮДЖЕТ НАЗОРАТИНИНГ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ОРҚАЛИ МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИ БАРҚАРОР РИВОЖЛАНТИРИШ

Олтаев Ш.С. – СамИСИ доценти, и.ф.н.

Аннотация. Мақолада бюджет ташкилотларида бюджет назоратини ташкил этишнинг моҳияти, унинг молиявий самарадорликка таъсири ҳамда давлат ресурсларидан оқилона фойдаланишдаги ўрни таҳлил қилинган. Бюджет ташкилотларининг ижтимоий-иқтисодий вазифалари, бюджет маблағларининг шаклланиши ва сарфланиши жараёнида назорат механизмларининг аҳамияти ёритилган. Шунингдек, халқаро амалиёт ва илмий тадқиқотлар асосида бюджет назоратининг молиявий кўрсаткичларга ижобий таъсири асослаб берилган ҳамда бюджет харажатларини оптималлаштиришга қаратилган таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: бюджет ташкилотлари, бюджет назорати, давлат харажатлари, молиявий самарадорлик, бюджет режалаштириш, ҳисобдорлик, шаффофлик.

Бюджет ташкилотлари ҳар қандай иқтисодий тизимда давлатнинг ижтимоий, маданий ва иқтисодий вазифаларини амалга оширишда муҳим ўрин тутди. Таълим, соғлиқни сақлаш, илмий тадқиқотлар, ижтимоий ҳимоя ва давлат бошқаруви каби соҳалар фаолияти бюджет ташкилотлари орқали таъминланади. Шу боис, давлат бюджети маблағларининг катта қисми айнан ушбу ташкилотлар фаолиятини молиялаштиришга йўналтирилади.

Мамлакатда шакллантирилган молиявий ресурсларнинг салмоқли қисми давлат бюджети орқали қайта тақсимланиши бюджет ташкилотлари молиясининг иқтисодиётдаги аҳамиятини белгилайди. Бундай шароитда

бюджет маблағларидан самарали фойдаланиш ва уларнинг мақсадли сарфланишини таъминлаш масаласи алоҳида долзарб аҳамият касб этади.

Бюджет назорати тушунчасига оид назарий ёндашувлар, эмпирик тадқиқот натижалари ҳамда давлат ва хусусий секторда қўлланилаётган бюджет назорати амалиёти таҳлил қилинди. Шунингдек, бюджет ташкилотларида бюджет назоратининг молиявий кўрсаткичларга таъсири илмий манбалар асосида баҳоланди.

Бюджет назорати — бу бюджет асосида режалаштирилган харажатлар билан ҳақиқий сарф-харажатларни солиштириш, фарқларни аниқлаш ва уларни бартараф этишга қаратилган тизимли жараёндир. У ташкилот фаолиятида харажатларни камайтириш, ресурслардан самарали фойдаланиш ва белгиланган мақсадларга эришишга хизмат қилади.

Илмий тадқиқотлар шунини кўрсатадики, бюджет назорати билан молиявий кўрсаткичлар ўртасида ижобий боғлиқлик мавжуд. Бюджетлаштириш жараёнига раҳбарлар ва менежерларни жалб қилиш уларнинг масъулиятини оширади ва ташкилот мақсадларига эришишда рағбатлантирувчи омил сифатида намоён бўлади.

Халқаро амалиётда давлатлар турли бюджет амалиётлари орқали харажатларга устуворликларни белгилайди ва фискал барқарорликни таъминлашга ҳаракат қилади. Бироқ айрим ҳолларда нотўғри танланган бюджет амалиётлари узоқ муддатли молиявий барқарорликка салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Шу боис, бюджет назорати нафақат режалаштириш, балки доимий мониторинг ва таҳлил воситаси сифатида ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Бюджет ташкилотларида бюджет назорати орқали харажатларнинг самарасиз ўсишини олдини олиш, даромад ва харажатлар мутаносиблигини таъминлаш ҳамда бюджет профицити ёки дефицитига таъсир этувчи омилларни аниқлаш имкони яратилади.

Бюджет ташкилотлари ҳар қандай иқтисодий тизимда ва ҳар қандай бошқарув моделида ишлаб чиқариш ва молиявий-иқтисодий муносабатларнинг муҳим субъектлари ҳисобланади. Улар таълим, соғлиқни сақлаш, илмий тадқиқотлар, ижтимоий ҳимоя, маданият, давлат бошқаруви каби қатор ижтимоий аҳамиятга эга бўлган эҳтиёжларни қондиришни таъминлашга мўлжалланган. Бюджет ташкилотлари давлатимизда фаолият юритаётган энг йирик ташкилотлардан бири ҳисобланади. Булар давлат ва маҳаллий бюджетлар ҳисобидан таъминланадиган муассасалар, ташкилотлардир. Мамлакатда яратилган молиявий ресурсларнинг ярмидан кўпи давлат бюджети тизимига сафарбар этилган. Бу маблағлар асосан бюджет ташкилотларининг ҳисоб-китобларига сарфланади. Бу бюджет ташкилотлари молиясининг мамлакат иқтисодиётидаги катта аҳамиятини белгилайди. Сўнгги йилларда бюджет назорати ташкилотнинг молиявий фаолияти билан боғлиқлигини аниқлаш учун тез-тез текшириш ўтказишга асосланади. Ҳозирги вақтда кўплаб ташкилотларнинг мавжудлигини фақат уларнинг молиявий кўрсаткичлари нуқтаи назаридан оқлаш мумкин. Шунинг учун бундай ташкилотлар учун уларнинг молиявий кўрсаткичларини яхшилайдиган ҳар қандай нарса фойдалидир.

Бюджет назорати - бу товар ёки хизматларни ишлаб чиқариш ва сотишнинг барча жиҳатларини режалаштириш ва назорат қилиш воситаси сифатида бюджетдан фойдаланадиган тизим. Бу тўғри, чунки биз хижолат бўлмаслик учун раҳбарият кузатиши керак бўлган келишмовчиликлар соҳасини аниқлаш учун даромадлар ва харажатларнинг тафовути таҳлилини тайёрлаймиз, чунки ҳар қандай салбий тафовутлар корпоратив мақсадларга эриша олмасликка олиб келади ва натижада манфаатдор томонлар билан келишмовчиликка олиб келади [1].

Бюджет назоратини тўғри режалаштиришни амалга ошириш орқали фирма бюджетдан ажратилган маблағлар асосида харажатларни камайтириш

ва хизматлар сифатини яхшилашга қодир. Бу харажатларни камайтиришга ёрдам беради ва мақсадларга эришиш, шунинг учун ташкилий самарадорликни оширади. Бюджет тузиш орқали менежерлар ўз саъй-ҳаракатларини ташкилотнинг мақсадлари унинг қисмлари мақсадларига мос келиши учун мувофиқлаштирадилар. Назорат бюджетларда белгиланган мақсадларга эришишни кафолатлайди [2].

Бюджет назорати - бу харажатлар режасини ишлаб чиқиш ва уни ёки харажатлар схемаларини йўлда қолиш учун тузатиш зарурлигини аниқлаш учун вақти-вақти билан ушбу режа билан ҳақиқий харажатларни солиштириш жараёни. Бу жараён харажатларни назорат қилиш ва турли молиявий мақсадларга эришиш учун зарур. Ташкилотлар ўзларининг харажатларини бошқаришда кўп жиҳатдан бюджет назоратига таянадилар ва бу усул давлат ва хусусий сектор томонидан ҳам қўлланилади [3].

Л.Н.Фонжонг томонидан олиб борилган эмпирик тадқиқотлар бюджет назорати ва молиявий кўрсаткичлар ўртасидаги ижобий боғлиқликни кўрсатади ва менежерларни бюджетлаштириш жараёнига жалб қилиш ва бизнеснинг мақсад ва вазифаларига эришишда ёрдам бериш учун менежерларни рағбатлантириш орқали яхши мотивацион таъсир кўрсатади [4].

Айтиш мумкинки, бюджет назорати ташкилотнинг молиявий кўрсаткичларида имтиёзларни амалга оширишга олиб келадиган асосий воситалардан биридир. Бюджет назорати бюджетни тайёрлаш, ҳақиқий ютуқларни қайд этиш, реал ва бюджет кўрсаткичлари ўртасидаги фарқларни аниқлаш ва текшириш ва бюджет кўрсаткичларига самарали эришиш учун тегишли тузатиш чораларини кўришни ўз ичига олади [5].

Бизга маълумки, халқаро амалиётда давлатлар харажатларга устуворликларини аниқлашга ёрдам бериш ва фискал натижаларга таъсир қилиш учун турли бюджет амалиётларини қўллайди. Бироқ барча бюджет

амалиётлари исталган фискал мақсадларга эриша олмайди ва баъзи амалиётлар уларнинг узок муддатли молиявий барқарорлигини бузиши мумкин.

Ҳар бир бюджет циклида ҳукуматлар харажатларнинг устувор йўналишлари ва солиқ ставкалари тўғрисида қарор қабул қилади ва уларнинг ҳар бири фискал натижаларга таъсир қилувчи турли амалиёт ва қоидаларни қабул қилади. Давлатлар иқтисодий таназзул даврида фискал чекловларни ва барқарорликни таъминлаш воситалари сифатида балансланган бюджет талабларини, бюджетни барқарорлаштириш жамғармаларини ва бошқа бюджет институтларини қабул қилдилар. Шунингдек, улар бюджетлаштириш циклидан, даромадларни ҳисоблаш усулларида, қарз лимитлари ва бюджетлаштиришнинг асосий кўрсаткичларидан харажатларни режалаштириш ва устуворликларини белгилаш воситалари сифатида фойдаланганлар. Бироқ барча бюджет амалиётлари исталган фискал мақсадларга эриша олмайди ва баъзи амалиётлар давлатларнинг узок муддатли молиявий барқарорлигини бузиши мумкин.

Бугунги кунда бюджет ташкилотларини молиялаштириш ва маблағларнинг сарфланиши натижаси қанчалик самарадорлигини аниқлаш масаласи жуда долзарб бўлиб, бюджет харажатларининг самарасиз ошишини олдини олишга хизмат қилади. Агар маблағлар бесамар сарфланса, албатта, бюджет профицитига салбий таъсир кўрсатиб, кўплаб иқтисодий зиёнларга сабаб бўлиши ва тескари дефицитга олиб келиши мумкин. Шунинг учун ҳар бир қилинган сарф харажатларни тўғри таҳлил қилиш ва унинг даромад ва харажатлар мутаносиблигини аниқлаштириб бориш долзарб масалалардан ҳисобланади. Шунингдек, бюджет назорати бошқа турдаги ташкилотлар учун бўлгани каби давлат ташкилотлари учун ҳам зарур, чунки улар давлат ресурсларини бошқариш, улардан самарали фойдаланишни таъминлаш учун масъулдирлар.

Бюджет назорати жараёнини амалга ошириш орқали давлат ташкилотлари ўз харажатлари ва даромадларини кузатиши, ресурсларни ортиқча ёки кам сарфланиши мумкин бўлган соҳаларни аниқлашлари ва ресурсларни қаерга тақсимлаш тўғрисида асосли қарорлар қабул қилишлари мумкин. Бюджет назорати, шунингдек, давлат ташкилотларига ўз харажатларининг устуворлигини аниқлашда ва уларнинг қонун ҳужжатларида белгиланган мажбуриятларини бажаришларини таъминлашда ёрдам бериши мумкин. Бундан ташқари, бюджет назорати давлат ташкилотларига ҳисобдорлик ва шаффофликни оширишга ёрдам беради. Давлат ташкилотлари ўз бюджети ва молиявий фаолияти тўғрисида мунтазам ҳисобот бериб, солиқ тўловчилар ва бошқа манфаатдор томонларга давлат маблағларидан масъулиятли ва шаффоф фойдаланаётганликларини намойиш этишлари мумкин.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, бюджет назорати давлат ташкилотлари учун зарур, чунки у давлат ресурсларидан самарали фойдаланишга, давлат ташкилотларининг солиқ тўловчилар ва бошқа манфаатдор томонларга ҳисобот беришига ёрдам беради. Бюджет назорати жараёнини амалга ошириш орқали давлат ташкилотлари ўз бюджетларини оптималлаштиришлари ва жамоатчилик олдидаги мажбуриятларини бажаришларини таъминлашлари мумкин. Бюджет назорати бюджет ташкилотлари фаолиятида давлат ресурсларидан самарали фойдаланиш, ҳисобдорлик ва шаффофликни таъминлашнинг асосий воситаларидан бири ҳисобланади. Бюджет назорати орқали давлат ташкилотлари ўз молиявий фаолиятини баҳолаш, харажатлар устуворлигини аниқлаш ва жамоатчилик олдидаги мажбуриятларини бажариш имконига эга бўлади.

Тадқиқот натижалари асосида қуйидаги таклифларни илгари суриш мумкин: бюджет ташкилотларида бюджет назоратининг замонавий усулларини жорий этиш ва рақамли мониторинг тизимларини кенгайтириш;

бюджет харажатларини баҳолашда самарадорлик кўрсаткичларини жорий этиш; бюджет ташкилотлари раҳбарларининг бюджетлаштириш ва назорат жараёнларидаги масъулиятини ошириш; бюджет назорати натижаларини жамоатчиликка очик эълон қилиш орқали шаффофликни кучайтириш. Ушбу чора-тадбирлар бюджет маблағларидан оқилона фойдаланишни таъминлашга, давлат ташкилотлари фаолияти самарадорлигини оширишга ва иқтисодий барқарорликни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Batty, J. (1982), Accounting for managers, 2nd edition, London, Heinemann Publishers.
2. Churchill, G.A. (2001), Marketing Research: Methodological Foundations. Fort Worth: The Dryden Press.
3. Dunk, A. S. (2009). Budget Emphasis, Budgetary Participation and Managerial Performance: A Note Accounting, Organization and Society, Vol.14, No.4.
4. Fonjong, L.N. (2007), The Challenges of No PBO governmental Organizations in Anglophone Cameroon. New York: Nova Science Publishers, Inc
5. Kinyua, F.K. (2015), The Relationship between Budgetary Control and Financial Performance of the Insurance Companies in Kenya (Master's Thesis, School of Business, University of Nairobi).
6. Isaev F. I. Tax Accounting: Theory and Practice //International Journal of Multicultural and Multireligious Understanding. - 2022. - Т. 9. - №. 12. - С. 30-38.
7. Ikromovich, Isayev Fakhridin. "Concept of economic analysis and its structural components." International Journal of Marketing and Technology 7.12 (2017): 1-13.

8. Ikromovich, Isayev Fakhriddin. "Analysis of the profit tax and its improvement." *International Journal of Research in Social Sciences* 7.12 (2017): 74-85.

9. Jumaev Nadir Hosiyatovich, Isaev Fakhriddin Ikromovich. (2023). Organization of turkic states: interoperation and accounting system. *British Journal of Global Ecology and Sustainable Development*, 13, 116-129. Retrieved from <https://journalzone.org/index.php/bjgesd/article/view/245>